

Sự biến đổi của lực lượng sản xuất dưới tác động của Cách mạng công nghiệp lần thứ Tư

TS. HÀ THỊ DẮNG DƯƠNG

Dại học Bách Khoa; Email: huong.hathidang@hust.edu.vn

Tóm tắt: Ngày nay cuộc Cách mạng công nghiệp lần thứ Tư đang phát triển mạnh mẽ, nó tác động đến mọi mặt, mọi lĩnh vực của các quốc gia trên thế giới. Bài viết này tập trung làm rõ sự biến đổi của lực lượng sản xuất với những yếu tố cấu thành của nó là người lao động và tư liệu sản xuất dưới tác động của cuộc cách mạng công nghiệp lần thứ Tư. Đồng thời nêu ra chủ trương của Đảng trong việc đào tạo người lao động và tạo nền tảng phát triển tư liệu sản xuất cho nền kinh tế hiện nay.

Từ khóa: lực lượng sản xuất; cách mạng công nghiệp lần thứ tư; người lao động; tư liệu sản xuất.

1. Đặt vấn đề

Xã hội loài người trải qua năm hình thái kinh tế - xã hội từ thấp đến cao, bắt đầu từ hình thái kinh tế - xã hội cộng sản nguyên thủy, trải qua hình thái chiếm hữu nô lệ, phong kiến, tư bản chủ nghĩa và ngày nay đang ở hình thái xã hội chủ nghĩa - giai đoạn đầu của hình thái kinh tế - xã hội cộng sản chủ nghĩa. Sự vận động và phát triển của lịch sử xã hội trải qua các hình thái kinh tế - xã hội từ thấp đến cao đều bắt nguồn từ những quy luật nội tại của bản thân hình thái kinh tế - xã hội, đó là quy luật quan hệ sản xuất phù hợp với trình độ phát triển của lực lượng sản xuất, quy luật kiến trúc thượng tầng phù hợp với cơ sở hạ tầng. Chính quá trình lao động, sản xuất đã giúp con người tích lũy tri thức, nâng cao hiểu biết về tự nhiên, xã hội và bản thân mình. Qua đó, họ tạo ra những công cụ lao động mới, khám phá ra những đối tượng lao động mới để nâng cao năng lực sản xuất. Sự hợp nhất của các yếu tố trên thay đổi đã làm cho lực lượng sản xuất thay đổi. Khi nghiên cứu sự phát triển của lực lượng sản xuất trong lịch sử, C.Mác đã khẳng định: "Sự phát triển của tư bản cố định là chỉ số cho thấy tri thức xã hội phổ biến (wissen knowledge) đã chuyển hóa đến mức độ nào đó thành lực lượng sản xuất trực tiếp^[1]". Với luận điểm trên của Mác, tri thức khoa học đã được vật hóa thành công cụ lao động (tư bản cố định) và được người lao động sử dụng trong quá trình sản xuất. Do đó, từ chỗ là lực lượng sản xuất tiềm năng, ngày nay khoa học đang trở thành lực lượng sản xuất trực tiếp. Tuy nhiên, khoa học tự bản thân nó không tạo ra bất kỳ sự tác động nào mà phải thông qua sự ứng dụng và hoạt động thực tiễn của con người.

Như vậy, với sự phát triển mạnh mẽ của khoa học và công nghệ hiện đại, tri thức khoa học đã thâm nhập

vào quá trình sản xuất và trở thành lực lượng sản xuất trực tiếp, trở thành nguyên nhân của mọi biến đổi trong lực lượng sản xuất. Sự biến đổi đó càng thể hiện rõ nét và sâu sắc hơn dưới tác động của cách mạng công nghiệp lần thứ tư (cách mạng công nghệ 4.0). Những yếu tố cấu thành lực lượng sản xuất như người lao động và công cụ lao động được trí tuệ hóa, và tất nhiên, đối tượng lao động mới cũng được tìm ra và được phát hiện thêm nhiều thuộc tính hữu ích để phục vụ cho quá trình sản xuất. Với sự vật hóa của tri thức khoa học vào các yếu tố của lực lượng sản xuất đang trở thành động lực thúc đẩy sự phát triển mạnh mẽ của sản xuất ở các quốc gia trong bối cảnh toàn cầu hóa hiện nay.

2. Sự biến đổi các yếu tố cấu thành lực lượng sản xuất dưới tác động của cuộc Cách mạng công nghiệp lần thứ Tư

Nói đến phạm trù lực lượng sản xuất, không phải đến thời C.Mác, Ph.Ăngghen mới được đề cập đến mà các nhà kinh tế học tư sản đã sử dụng phạm trù này từ thế kỉ thứ XVII, với quan điểm của William Petty - nhà kinh tế chính trị học cổ điển Anh cho rằng, bất cứ xã hội nào không thể chỉ có người lao động. Một lực lượng để sản xuất ra của cải phải gồm có người lao động và tư liệu sản xuất. Do đó, hai yếu tố này tạo thành cái gọi là lực lượng sản xuất. Ông còn có câu nói bất hủ lưu truyền đến tận ngày nay: "Lao động là cha và là nguyên tắc cốt lõi của sự giàu có, và đất là mẹ của nó". Tuy nhiên, chỉ đến thời kỳ C.Mác, Ph.Ăngghen, phạm trù lực lượng sản xuất mới được xem xét là động lực trong sự phát triển của xã hội.

Trong sự phát triển xã hội, lực lượng sản xuất với vai trò là động lực đã không ngừng biến đổi dưới tác động của cuộc cách mạng khoa học công nghệ hiện đại,

đặc biệt là cuộc Cách mạng công nghiệp lần thứ Tư. Cách mạng công nghiệp lần thứ Tư (cách mạng công nghệ 4.0) được bắt đầu vào thế kỉ 21, trên nền tảng của cuộc cách mạng công nghiệp lần thứ 3, là cuộc cách mạng hội tụ nhiều công nghệ hiện đại mới mang tính đột phá. Những công nghệ mới như in 3D, robot, trí tuệ nhân tạo, Internet kết nối vạn vật (IoT), công nghệ nano, công nghệ sinh học, vật liệu mới..., có đặc trưng là sự kết hợp các công nghệ giúp xóa nhòa ranh giới giữa các lĩnh vực vật lý, số hóa và sinh học đem lại sự kết hợp giữa hệ thống ảo và thực thể. Với công nghệ mới này, khoa học không còn đứng ngoài và độc lập với sản xuất mà thâm nhập sâu, trực tiếp vào sản xuất thông qua yếu tố người lao động và tư liệu sản xuất. Vì thế, khoa học đã trực tiếp giải quyết những vấn đề cấp thiết do thực tiễn sản xuất đặt ra, rút ngắn khoảng cách từ phát minh, sáng kiến, sáng chế đến việc ứng dụng những thành tựu đó vào thực tiễn sản xuất và đem lại năng suất, chất lượng, hiệu quả cao.

Vì thế, *sự thay đổi lớn về công nghệ trong quá trình sản xuất dưới tác động của Cách mạng công nghiệp lần thứ Tư đã và đang làm biến đổi một cách sâu sắc về mọi mặt của lực lượng sản xuất như công cụ lao động, đối tượng lao động, phương tiện lao động, nhất là người lao động - chủ thể của quá trình sản xuất.*

2.1. Sự biến đổi về người lao động

Khi sự phát triển mạnh mẽ và không ngừng của khoa học công nghệ đã cho ra đời người máy thông minh, trí tuệ nhân tạo làm cho quá trình tự động hóa sản xuất diễn ra mạnh mẽ hơn và dần chuyển sang quá trình thông minh hóa. Người máy ngày nay đã thay thế con người làm được không chỉ những công việc nặng nhọc, vất vả mà cả những công việc tinh vi, phức tạp hơn mà trước đây chỉ con người mới làm được. Vì thế, vai trò của người lao động còn được nhìn nhận là chủ thể của quá trình sản xuất, đóng vai trò quan trọng nhất trong quá trình sản xuất nữa hay không? hay người lao động đã bị đẩy ra bên ngoài, độc lập, tách rời với quá trình sản xuất mà vốn dĩ trước đây họ là người lao động sản xuất trực tiếp. Phải chăng, vai trò của người lao động trong quá trình sản xuất đã bị thay đổi. Hàng loạt vấn đề liên quan đến người lao động đã được đặt ra. Tuy nhiên, chúng ta cần nhận thấy rằng, mặc dù khoa học và công nghệ, nhất là trong Cách mạng công nghiệp lần thứ Tư đã thể hiện vai trò to lớn của nó trong việc cải tiến công cụ lao động, tạo ra đối tượng lao động mới bền vững và thân thiện với môi trường, hiện đại hóa các phương tiện sản xuất nhưng khoa học và công nghệ cũng chỉ là sản phẩm của

quá trình nhận thức, sản phẩm của sự phát triển trí tuệ của con người, do con người cài đặt, lập trình sẵn trong máy tính, người máy công nghiệp và chịu sự định hướng của nhu cầu, mục đích của con người. Do đó, bản thân khoa học và công nghệ không tự nó trở thành một yếu tố độc lập của lực lượng sản xuất và quy định sự phát triển của lực lượng sản xuất. Vai trò to lớn đó vẫn thuộc về người lao động. Và vì thế, vai trò quyết định của người lao động vẫn không hề bị thay đổi trong quá trình sản xuất dưới sự phát triển không ngừng của khoa học và công nghệ.

Cách mạng công nghiệp lần thứ Tư với những đột phá về công nghệ như dữ liệu lớn (Big Data), Internet vạn vật (IoT), điện toán đám mây (Cloud),[□] đã làm biến đổi chức năng của con người trong sản xuất. Có sự chuyển dịch từ lao động thủ công, cơ khí sang lao động thông tin, lao động trí tuệ và mang tính xã hội hóa sâu sắc do sức lao động đã được thay thế bởi máy móc thông minh, robot, trí tuệ nhân tạo. Vì thế, việc làm có sự chuyển dịch từ việc làm sử dụng nhiều lao động sang sử dụng nhiều tri thức và công nghệ. Lúc này, con người dần dần không còn là yếu tố thao tác trực tiếp trong hệ thống kỹ thuật mà chuyển sang chủ yếu là sáng tạo và điều chỉnh quá trình sản xuất đó. Do đó, để sáng tạo và điều chỉnh quá trình sản xuất, người lao động không chỉ cần có sức cơ bắp, thể lực như trước kia mà rất cần tri thức, trình độ, tay nghề. Cho nên, ngày nay chất lượng nguồn nhân lực ngày càng được đòi hỏi cao hơn để đáp ứng yêu cầu của cuộc Cách mạng công nghiệp lần thứ Tư. Ngoài yêu cầu cứng về kỹ năng, kỹ thuật cho việc thực hiện công việc thì người lao động cần có những kỹ năng mềm như khả năng tư duy sáng tạo, kỹ năng quản lý thời gian, kỹ năng đàm phán, kỹ năng làm việc nhóm, kỹ năng sử dụng máy tính, Internet, ngoại ngữ[□]. Trong đó, khả năng thích ứng và khả năng giải quyết vấn đề một cách linh hoạt, sáng tạo là chìa khóa để người lao động thành công trong thời đại mới. Với sự đòi hỏi cao về chất lượng nguồn nhân lực như vậy để đáp ứng yêu cầu của cuộc Cách mạng công nghiệp lần thứ Tư, đáp ứng được cơ hội việc làm bắt buộc người lao động phải tự đổi mới, tự nâng cao trình độ, chuyên môn, kỹ năng, kỹ thuật, nếu không người lao động sẽ rơi vào thất nghiệp. Do đó, trong bối cảnh cách mạng công nghiệp lần thứ tư đang phát triển mạnh mẽ, thị trường lao động có sự phân chia rõ rệt về cơ hội việc làm cũng như thu nhập: Một bên là người lao động có trình độ chuyên môn, kỹ năng cao thì hưởng lương cao, nhiều cơ hội việc làm tốt. Một bên là người lao động có trình độ

chuyên môn thấp, kỹ năng thấp thì hưởng lương thấp, ít cơ hội việc làm□

Vấn đề thể lực của người lao động không chỉ là yêu cầu cần có trong lao động thủ công, cơ khí mà còn rất cần thiết thậm chí đòi hỏi ở mức cao hơn trong Cách mạng công nghiệp lần thứ Tư, bởi lẽ, một cơ thể khỏe mạnh, thể lực tốt, sức dẻo dai, sức bền tốt sẽ là môi trường tốt nhất cho sự nảy nở, tồn tại của trí thức, trí tuệ và sức sáng tạo. Mặc dù công nghệ trong cách mạng lần thứ tư đã giúp người lao động giải phóng sức lao động cơ bắp nhưng người lao động làm việc với một cường độ lao động trí tuệ ở mức cao, vì thế rất cần thiết phải có một thể lực dẻo dai, sức bền tốt mới chịu được cường độ lao động ở mức cao như vậy.

Tóm lại, người lao động - chủ thể của quá trình sản xuất cần có sự thay đổi cả về thể lực và trí lực để thích nghi, thích ứng với sự phát triển mạnh mẽ của cuộc Cách mạng công nghiệp lần thứ Tư. Sự thay đổi này nằm trong tổng thể của sự tác động qua lại biện chứng giữa giữa khoa học công nghệ, người lao động và tư liệu sản xuất hay nói cách khác đó là sự tác động qua lại giữa các yếu tố cấu thành lực lượng sản xuất. Do đó, trước yêu cầu phát triển bền vững đất nước trong bối cảnh toàn cầu hóa hiện nay, Đảng ta tiếp tục nhấn mạnh chủ trương phát triển con người theo hướng □Chú trọng hơn giáo dục đạo đức, nhân cách, năng lực sáng tạo và các giá trị cốt lõi, nhất là giáo dục tinh thần yêu nước, tự hào, tự tôn dân tộc, truyền thống và lịch sử dân tộc, ý thức trách nhiệm xã hội cho các tầng lớp nhân dân, nhất là thế hệ trẻ; giữ gìn và phát huy bản sắc văn hóa dân tộc tốt đẹp của người Việt Nam; khơi dậy khát vọng phát triển đất nước phồn vinh, hạnh phúc và bảo vệ vững chắc Tổ quốc Việt Nam xã hội chủ nghĩa. Gắn giáo dục tri thức, đạo đức, thẩm mỹ, kỹ năng sống với giáo dục thể chất, nâng cao tầm vóc con người Việt Nam⁽²⁾. Đảng ta cũng xác định nhiệm vụ, giải pháp cụ thể trong phát triển kinh tế - xã hội là phát triển nguồn nhân lực, giáo dục và đào tạo đáp ứng yêu cầu nhân lực chất lượng cao của cuộc Cách mạng công nghiệp lần thứ Tư và hội nhập quốc tế. Với nhiệm vụ trọng tâm là □Đào tạo con người theo hướng có đạo đức, kỷ luật, kỷ cương, ý thức trách nhiệm công dân, xã hội; có kỹ năng sống, kỹ năng làm việc, ngoại ngữ, công nghệ thông tin, công nghệ số, tư duy sáng tạo và hội nhập quốc tế⁽³⁾. Với những chủ trương đúng đắn và phù hợp của Đảng ta sẽ thúc đẩy mạnh mẽ yếu tố nòng cốt của lực lượng sản xuất hiện đại và là động lực thúc đẩy phát triển bền vững của đất nước.

2.2. Sự biến đổi về tư liệu sản xuất

Trong sự vận động, phát triển của lực lượng sản xuất, nó đã trải qua ba giai đoạn khác nhau về trình độ, đó là lực lượng sản xuất thời kỳ đồ đá, lực lượng sản xuất thời đại đồ kim loại (đồ đồng và đồ sắt) và lực lượng sản xuất thời đại máy móc công nghiệp. Trong đó, thời đại máy móc công nghiệp đã trải qua 4 trình độ phát triển nối tiếp nhau và ngày nay nó đạt đến trình độ Cách mạng công nghiệp lần thứ Tư. Ở thời đại này, các yếu tố □không chỉ nhà xưởng, máy móc, thiết bị, nguyên liệu, mà cả người máy, phần mềm, thông tin, thương hiệu, thể chế, quan hệ, vốn xã hội cũng có thể được coi là tư liệu sản xuất⁽⁴⁾.

Với những đột phá của khoa học và công nghệ đã tạo ra những tư liệu lao động hiện đại sử dụng ít nhiên liệu, năng lượng, ít phế thải và không gây ô nhiễm môi trường. Những công nghệ mới này đã tạo nên sự phát triển bền vững trong hiện tại cũng như trong tương lai.

Máy móc với sự hỗ trợ của trí tuệ nhân tạo có khả năng thực hiện một loạt các quá trình giống con người. Chúng có khả năng nhận thức và hành động một cách thông minh từ việc đưa ra các quyết định, thực hiện các nhiệm vụ và thậm chí dự đoán kết quả trong tương lai dựa trên những gì chúng thu nhận được từ các nguồn dữ liệu đầu vào. Với những máy móc thông minh □Cobots□- rô bốt hợp tác (có khả năng di chuyển và hợp tác) là loại máy móc siêu tự động hóa và siêu kết nối có thể nâng cao năng suất những công việc hiện tại và tạo ra nhu cầu về những công việc hoàn toàn mới khác. Do đó, nó tiết kiệm chi phí sản xuất ở mức tối đa và đảm bảo an toàn lao động, đem lại lợi nhuận cao cho các doanh nghiệp.

Về phương tiện lao động, nhà máy thông minh với công nghệ sản xuất hiện đại đã tạo ra một hệ sinh thái mà ở đó các thiết bị, hệ thống, con người, dịch vụ và các đối tác được kết nối với nhau theo một cấu trúc giao tiếp tự nhiên. Nó đã phá vỡ các khuôn mẫu truyền thống như phương pháp làm việc thủ công, quy trình hồ sơ giấy tờ, vận hành doanh nghiệp đều bằng giấy tờ hay chỉ là một vài ứng dụng công nghệ đơn giản bằng việc số hóa các quy trình và phương thức quản lý truyền thống, từ đó tối ưu hóa quy trình và dòng nguyên liệu và đem lại năng suất lao động cao, nâng cao chất lượng sản phẩm, giảm chi phí sản xuất và giảm thiểu các tác động tiêu cực đến môi trường, đảm bảo an toàn lao động do nhà máy thông minh thiết lập một lịch trình sản xuất chính xác và hiệu quả, có khả năng lường trước những thay đổi phức tạp để có sự chuẩn bị kỹ lưỡng đảm bảo an toàn hơn khi có sự cố bất ngờ. Đối với phương tiện vận

tài đã có sự tiến bộ rõ rệt trong việc vận dụng những phương tiện tự lái như xe hơi, xe tải, tàu mà có thể cảm nhận được những gì đang diễn ra xung quanh nó và hoạt động không có sự tham gia của con người. Với phương tiện này đã góp phần giảm ô nhiễm môi trường và cải thiện đáng kể việc đi lại của con người.

Về đối tượng lao động, với phương pháp sản xuất hiện đại dựa trên công nghệ mới, tiên tiến của Cách mạng công nghiệp lần thứ Tư, nhiều tài nguyên được phát hiện thêm nhiều thuộc tính mới, cách sử dụng mới. Do đó, tính có ích của những tài nguyên này càng ngày càng tăng, được thay thế và giảm bớt việc sử dụng các nguồn năng lượng, nguyên vật liệu truyền thống đang dần cạn kiệt, gây ô nhiễm môi trường. Công nghệ nano giúp nền công nghệ vật liệu vượt ra khỏi đường biên giới hạn và làm xuất hiện những vật liệu mới nhẹ hơn, bền hơn, có tính năng tốt như sợi carbon đang thay thế dần nhôm, thép trong các sản phẩm từ xe đạp cho tới máy bay; băng giúp liền vết thương, động cơ chạy hiệu quả hơn hoặc bát đĩa sứ được làm sạch dễ dàng hơn; năng lượng nguyên tử, năng lượng mặt trời được sử dụng nhiều giúp tiết kiệm năng lượng nhiệt điện.

Như vậy, xét ở khía cạnh phát triển, những yếu tố của tư liệu sản xuất như công cụ lao động, phương tiện lao động và đối tượng lao động đã thể hiện ra sự phát triển vượt bậc so với trước, đem lại những tính năng mới, tích cực, tiến bộ chưa từng có trong lịch sử từ trước đến giờ. Sự biến đổi này cho thấy sự tiến bộ của loài người trong việc vừa chinh phục tự nhiên, vừa sống hài hòa với tự nhiên, thúc đẩy loài người tiến lên một nấc thang mới trong chu trình phát triển của mình.

Với những thành tựu mà cuộc Cách mạng công nghiệp 4.0 mang lại đã làm thay đổi rõ rệt tư liệu sản xuất của nền sản xuất toàn cầu. Thông qua toàn cầu hóa, các quốc gia đã có sự tiếp nhận và vận dụng linh hoạt phù hợp với điều kiện của từng quốc gia. Trên tinh thần đó, để phát triển nhanh và bền vững, đất nước ta cần đổi mới tư duy và hành động, chủ động nắm bắt kịp thời, tận dụng hiệu quả các cơ hội của cuộc Cách mạng công nghiệp 4.0 gắn với quá trình hội nhập quốc tế để cơ cấu lại nền kinh tế. Trong đó, ưu tiên phát triển một số ngành công nghiệp mũi nhọn, công nghệ mới, công nghệ cao: công nghệ thông tin và truyền thông, công nghiệp điện tử - viễn thông, công nghiệp sản xuất rô bốt, ô tô, thiết bị tích hợp vận hành tự động, điều khiển từ xa, công nghiệp sản xuất phần mềm, sản phẩm số, công nghiệp an toàn thông tin, công nghiệp dược phẩm, sản xuất chế phẩm sinh học, công nghiệp môi trường, công

nghiệp năng lượng sạch, năng lượng tái tạo, năng lượng thông minh, công nghiệp chế biến, chế tạo phục vụ nông nghiệp và vật liệu mới đi đôi với áp dụng công nghệ tiết kiệm năng lượng, nguyên liệu⁽¹⁾.

3. Kết luận

Sự vận động, biến đổi của lực lượng sản xuất đã trải qua các giai đoạn khác nhau trong lịch sử loài người là một tất yếu khách quan, nó xuất phát từ chính nhu cầu không ngừng tăng của con người về một cuộc sống ngày càng tiến bộ và văn minh. Sự vận động, biến đổi này diễn ra là một quá trình tác động biện chứng lẫn nhau của các yếu tố cấu thành lực lượng sản xuất, trong đó năng lực chinh phục tự nhiên của con người, tức là sự phát triển về mặt nhận thức của con người là yếu tố khởi nguồn. Đây chính là nguyên nhân trực tiếp thúc đẩy sự phát triển công cụ sản xuất. Do đó, trình độ phát triển của công cụ sản xuất cho phép chúng ta xác định được trình độ phát triển của người sản xuất và đồng thời là căn cứ để xác định trình độ phát triển của lực lượng sản xuất. Ngày nay, Cách mạng công nghiệp lần thứ Tư đang phát triển mạnh mẽ cho thấy năng lực nhận thức của con người, năng lực chinh phục tự nhiên của con người ngày càng có sự tiến bộ vượt bậc. Và vì thế các yếu tố cốt lõi cấu thành lực lượng sản xuất như người lao động và tư liệu sản xuất có sự biến đổi tương ứng, hình thành nên các [In-tơ-nét công nghiệp], [Nhà máy thông minh], [Thành phố công nghệ], [Xã hội siêu thông minh] v.v. Trong đó, đòi hỏi chất lượng nguồn nhân lực ở trình độ cao, có khả năng sáng tạo, phát huy và làm chủ được công nghệ tiên tiến, hình thành nên các [nhân viên lao động số], [nhân viên kinh doanh số], [công nhân số]. Như vậy, khoa học và công nghệ đã trở thành lực lượng sản xuất trực tiếp và vai trò tham gia của nhà khoa học vào quá trình sản xuất nhằm chuyển hóa các sáng tạo, tri thức vào sản xuất tạo thành một làn sóng mới trong Cách mạng công nghiệp lần thứ Tư. Vì vậy, Đảng ta đã kịp thời đề ra những chủ trương, đường lối đào tạo người lao động cũng như tạo nền tảng cho sự phát triển của tư liệu sản xuất nhằm thúc đẩy mạnh mẽ sự phát triển của lực lượng sản xuất thích ứng với cuộc Cách mạng công nghiệp 4.0/.

(1) C.Mác và Ph.Ăngghen (1996), *Toàn tập*, T.46 - Phần II, Nxb. Chính trị quốc gia - Sự thật, H., tr.372.

(2), (3), (5) Đảng Cộng sản Việt Nam (2021), *Văn kiện Đại hội đại biểu toàn quốc lần thứ XIII*, T.I. Nxb. Chính trị quốc gia Sự thật, H., tr.136-137, 232-233, 245.

(4) Nguyễn Ngọc Hà (2021), *Tìm hiểu Triết học Mác - Lênin*, Nxb. Khoa học xã hội, H., tr. 458.